

THE METAPHORS OF LAW

Diana Dănișor

PhD, University of Craiova

Abstract: Legal language is designed to be a mono-referential and mono-semantic language by definition. Granting privilege to discourse clarity, utilising the metaphor in law can come across as an astonishing procedure. Keeping all of this in mind, the study of law frequently commandeers metaphorical constructs as legal metaphors, through the medium of evocative imagery, thus being able to bring forth and clarify an entire conceptual apparatus which would otherwise remain abstract. Within this paper, we have endeavoured to analyse several metaphors which have dominated pages upon pages throughout history: the metaphor of law, the metaphor of the pyramid, the metaphor of the judge creating the collective novel, the metaphor of the rhapsody, and the metaphor of the judge who is the voice of the law.

Keywords: law, metaphor, pyramid, collective novel, rhapsody

Metaforele servesc la descrierea unui concept insistând asupra asemănării acestui concept cu altul din același domeniu sau din domenii complet diferite. Lingviștii și filosofii au manifestat întotdeauna interes pentru metaforă. Aristotel în *Retorica* și *Poetica* sa îi acordă un loc privilegiat, el fiind de altfel considerat drept primul teoretician al metaforei. Se consideră astăzi că metafora, „departe de a fi o simplă figură de stil, se înscrie în inima limbajului și a concepției noastre despre lume”¹ care nu poate fi înțeleasă fără recurgerea la această figură de stil: „suntem cu adevărat în prezența unui sistem conceptual metaforic care ne permite să înțelegem realitatea”².

Dacă metafora este una dintre figurile de stil cele mai cunoscute, vom încerca să vedem ce spun dicționarele despre ea. Pentru dicționarele mai recente, metafora este figura de stil³ rezultată dintr-o comparație subînțeleasă prin substituirea cuvântului obiect de comparație cu cuvântul-imagie⁴; figura de stil care constă în a da unui cuvânt o semnificație nouă, printr-o comparație subînțeleasă⁵; figura de stil care constă în a atribui unui cuvânt un înțeles nou pe baza unei comparații subînțelese.⁶ Mai apropiate de etimologia greacă a cuvântului, două definiții din dicționare mai vechi ne par mai sugestive: figură de retorică prin care se transportă o vorbă de la sensul propriu la cel figurat: ex. *leu* pentru *viteaz*, în *floarea* vieții⁷; o comparațiune prescurtată, figura pin care se transportă o vorbă din înțelesu propriu în cel figurat, ca: *lumina învățăturii*, *floarea etății*⁸. *Le Robert* definește astfel metafora: „procedeu de limbaj

¹ Houbert F., *Caught in the Web of the Law*. Le traducteur juridique face à la métaphore, <http://www.initerm.net/public/langues%20de%20sp%C3%A9cialit%C3%A9/m%C3%A9taphores/Caug>

² *Toute description n'est-elle que métaphorique ?*, à propos de : *Les métaphores dans la vie quotidienne*, de George Lakoff & Mark Johnson, Thomas Lepeltier, 1998 (<http://revue.de.livres.free.fr/cr/lakoff.html>).

³ *Les figures de style*, http://www.edunet.tn/francais/vocabulaire/cours/fig_style.htm

⁴ DEX 2009.

⁵ NODEX 2002.

⁶ DN 1986.

⁷ *Săineanu, ed. a VI-a (1929)*

⁸ *Scriban (1939)*

care constă în întrebuițarea unui termen concret într-un context abstract prin substituire analogică, fără a exista un element care să introducă formal o comparație”⁹. Eci defini metafora drept „o deplasare de sens prin similaritate între semnificații a două elemente percepute ca având cel puțin o trăsătură semantică comună”¹⁰. Conceptul de metaforă, dificil de distins, este pentru Ricœur o „eroare calculată. Ea constă în asimilarea unor lucruri care nu merg împreună. Mai precis, prin ontermediul acestei erori calculate, metafora dezvăluie o relație de semnificație care nu fusese percepută până atunci, între termeni care erau împiedicați să comunice între ei de către clasificările anterioare”¹¹. Explicația este aceea că limbajul evoluează în permanență iar încărcătura metaforică a cuvintelor se pierde cu timpul în așa măsură că ele nu mai sunt percepute ca metafore. Nu este de mirare că așa se întâmplă și cu limbajul dreptului care este plin de metafore, specialiștii sau chiar profanii nemaipercepând termenii ca pe niște metafore, ci ca pe cuvinte tehnice.

Metafora este utilizată în drept pentru „a face complexul simplu, prin apelarea la bunul simț atunci când se gândește structura chestiunii respective”¹² sau pentru „Creșterea accesibilității unui concept foarte abstract prin referire la un ceva structural comun și concret ce ține de experiența sau asemănările inerente celor două”¹³. Prin utilizarea metaforei, imaginea creată constituie traducerea concretă a respectivei abstracții juridice, prin solicitarea bunului simț și permiterea structurării gândirii. Numeroase expresii nu au astfel la drept vorbind un sens juridic, dar încărcătura lor metaforică le conferă o mare forță evocatoare. Ele și-au pierdut în utilizarea juridică valoarea metaforică, devenind foarte naturale.¹⁴

Metafora dreptului

Cuvântul însuși care desemnează această disciplină, *dreptul*, este o metaforă. În majoritatea limbilor noțiunea de justiție este legată de cea de rectitudine: linia dreaptă este privită ca simbol al binelui. Cuvântul *drept* vine din latinul *directum*, participiul trecut al verbului *dirigo* ce semnifică „a pune în linie dreaptă”. În sens figurat, *directum* înseamnă „care este conform legilor”. Acesta provine, de altfel, de la verbul *rego* care conține și el ideea de ordine, de comandament, verb de la care s-a format cuvântul latin *regula* care are, și în sens propriu, și în sens figurat, aceleași accepțiuni ca și cuvântul *regulă* din română. Ca derivat de la verbul latin *dirigere* care înseamnă a „a redresa, a regla, a trasa în linie dreaptă, a alinia”, el însuși derivat din latină, de la verbul *regere* „a reglementa, a ghida, a conduce”, româna a preluat mai ales sensul de „just, de onest, de loial”¹⁵.

Pentru alte dicționare¹⁶, cuvântul *drept* este literalmente traducerea latinului *rectum* și a sensului cuvântului grec *orthon* (ορθον) care înseamnă ceea ce este în linie dreaptă, care trebuie servit ca regulă și ca măsură. Germana și engleza preia acest sens al lui *rectum* în *recht* și *right*.

În sens modern, cuvântul *drept* poate fi considerat sub două accepțiuni diferite: dreptul obiectiv desemnează „ansamblul preceptelor, regulilor sau legilor care guvernează activitatea umană în societate și a căror observare este sancționată, la nevoie, prin constrângerea socială

⁹ Le Petit Robert,

¹⁰ Chuquet H., Paillard M., *Approche linguistique des problèmes de traduction*, Paris, Ophrys, 1987, p. 213.

¹¹ Ricœur P., *Anthologie*, Points-Essais, Paris, Editions du Seuil, 2007, p. 117.

¹² Berger B., *Trial by Metaphor: Rhetoric, Innovation, and the Juridical Text*, *Court Review, The Journal of the American Judges Association*, University of Nebraska, 2002.

¹³ Loughlan P. (2006), *Pirates, Parasites, Reapers, Sowers, Fruits, Foxes... The Metaphors of Intellectual Property*, *Sydney Law Review*, Vol. 28, p. 225.

¹⁴ Cornu G., *Linguistique juridique*, Paris, Montchrestien, 2000.

¹⁵ <https://sites.google.com/site/etymologielatingrec/home/d/droit>

¹⁶ *Dictionnaire des sciences philosophiques*, tome II, dir. M. Ad. Frank, Hachette, Paris, 1845.

(forța publică)”¹⁷; dreptul subiectiv desemnează „facultățile sau prerogativele ce aparțin unui individ și de care acesta se poate prevala față de semenii în exercitarea activității sale”¹⁸.

Ca ansamblu de reguli de conduită edictate și sancționate social și care se impun membrilor societății, distingem drepturile diferitelor state, precum și drepturile aplicabile diferitelor materii. Într-un sens tehnic, dreptul subiectiv este o „prerogativă individuală recunoscută și sancționată de dreptul obiectiv care-i permite titularului său să facă, să ceară sau să-i interzică ceva în propriul interes sau, uneori, în interesul altuia”¹⁹. Într-un sens mai puțin tehnic, sens mai larg al termenului, dreptul reprezintă orice prerogativă recunoscută prin lege oamenilor, fiind sinonim cu facultatea, libertatea, protecția etc. Acestea sunt drepturile civile, drepturile colective, dreptul la apărare, drepturile omului, drepturile popoarelor de a dispune de ele însele.

Metafora piramidei

În cazul metaforei, toate combinațiile sunt posibile. Ca și metafora dreptului, ce provine din limbajul matematicii, metafora piramidei vine din domeniul geometriei în care ea este „poliedrul cu baza poligonală și fețele triunghiulare, care se unesc într-un vârf comun”²⁰. Paradoxul metaforei constă în faptul că nici în subiectele cele mai simple nu ne putem dispensa de ea, deschizându-ne orizonturi infinite. Plecând de la această definiție, Kelsen produce o metaforă generativă pentru a reprezenta ierarhia surselor dreptului²¹. Sursele dreptului se organizează, după el, sub forma unei piramide: orice regulă de drept trebuie să respecte norma care-i este superioară, formând astfel o ierarhie organizată. Această metaforă a piramidei poate fi utilizată pentru stabilirea oricărei ierarhii care să aibă formă piramidală cu baza în jos și vârful în sus. Astfel stau lucrurile cu piramida răspunderilor care stabilește ierarhia răspunderilor în cadrul unei organizații; cu piramida judiciară care stabilește ierarhia jurisdicțiilor; cu vânzarea piramidală utilizată în dreptul consumului.

Principiul fundamental al teoriei piramidei normelor se bazează pe ideea conformității, care spune că „norma inferioară validă nu poate fi contrară normei care-i este imediat superioară”²². Prin această imagine metaforică, este sugerată ierarhizarea și unitatea ordinii juridice sub autoritatea unei norme fundamentale: este vorba de procesul de abilitare prin care o normă superioară abilitază un organ să edicteze o normă care abilitază un organ să edicteze... și de procesul de concretizare prin care o normă enunță în termeni abstracti o obligație căreia o normă inferioară (ce trebuie să i se conformeze) îi dă un conținut mai concret... Chiar dacă această imagine a piramidei este în contradicție cu realitatea empirică ce a devenit din ce în ce mai complexă, nu putem nega forța evocatoare a imaginii.

Metafora judecătorului gură a dreptului

Această metaforă îi aparține lui Montesquieu²³ care, în *De l'esprit des lois*, spune că „judecătorul este gura care pronunță cuvintele legii”, formulă adesea prescurtată în expresia „judecătorul gură a legii”. Extraordinară metaforă în care judecătorul este considerat a fi pentru lege ceea ce gura este pentru om, organul care pronunță cuvintele gândite de acesta, care nu are autonomie de gândire, rezumându-se la enunțarea ideilor omului, aflându-se în strânsă relație de subordonare față de creierul care le concepe. Această metaforă a hrănit reflecția și analiza

¹⁷ <http://www.encyclopedie-anarchiste.org/articles/d/droit.html>

¹⁸ <http://www.encyclopedie-anarchiste.org/articles/d/droit.html>

¹⁹ Cornu G. *Vocabulaire juridique*, PUF, Paris, 1994.

²⁰ DEX 2009.

²¹ Kelsen H., *Théorie Pure du Droit*, trad. Ch. EISENMANN, Dalloz, Paris, 1962.

²² https://fr.wikipedia.org/wiki/Hans_Kelsen

²³ Montesquieu, *De l'esprit des lois*, ediție electronică a cărții realizată de Laurent Versini, Paris, Éditions Gallimard, 1995.

raporturilor judecătorului cu legea: judecătorul nu are nicio libertate de interpretare a legii și nicio autonomie față de aceasta, fiind nimic altceva decât gura care pronunță cuvintele legii, imagine ce a alimentat curentul doctrinar numit pozitivism juridic.

Pentru Montesquieu, prin această metaforă, judecătorul este principalul stăpân al aplicării legii în sens strict, cea elaborată de legiuitor, punându-se deci problema relației dintre judecător și legiuitor: un raport de subordonare.

Metafora este splendidă, dar ea nu este deloc conformă cu realitățile dreptului (ci gândirii revoluționare al cărei fruct era, aceea ce stabilea raporturile dintre judecător și lege) și cu rolul exact pe care-l dețin judecătorii în formarea sa. Centrată pe poziția judecătorului în raport cu legiuitorul, această metaforă a lui Montesquieu continuă să alimenteze dezbaterile în privința aplicării legii, punându-se problema marjei de manevră de care dispune judecătorul în exercitarea funcțiilor sale. „Această concepție nu are nimic de a face cu dimensiunea discursivă a muncii judecătorului”²⁴ ce trebuie să caute constant justa cale de mijloc pentru a face dreptatea justă.

Metafora judecătorului creator de roman colectiv

Aceasta este o metaforă teoretică ce i se datorează lui Ronald Dworkin care, pentru a explica libertatea judecătorului în interpretarea legii și, în același timp, constrângerile la care acesta este supus, compară munca judecătorilor ce trebuie să dea o sentință cu modul de scriere a unui roman colectiv. Dworkin a fost incitat să creeze această metaforă pentru a contrazice metafora lui Montesquieu: „judecătorul gură a dreptului”, insistând mult asupra autonomiei judecătorului față de lege. Judecătorii sunt comparați cu scriitorii care ar trebui să colaboreze la redactarea unui roman colectiv scriind, unul după altul, un capitol. Deci această metaforă se bazează pe o analogie între drept și literatură: dreptul este comparat cu un roman colectiv: „În această întreprindere, un grup de romancieri scrie un roman, fiecare când îi vine rândul: fiecare romancier din lanț interpretează capitolele pe care le-a primit pentru a scrie un nou capitol, care vine atunci să se adauge la ceea ce romancierul următor primește și așa mai departe”²⁵. Prin această metaforă a romanului colectiv Dworkin vrea să sublinieze dubla misiune a judecătorului care este văzut din această perspectivă drept creator și interpret, inventând un gen literar, cel al romanului colectiv, în care criticul este pus în situația de a fi și narator al istoriei pe care o critică. Această operă colectivă nu este lipsită de constrângeri, mai ales în termeni de coerență, fiecare scriitor trebuind să respecte logica și cronologia de ansamblu, făcându-și în plus o idee de ansamblu asupra romanului pe care, prin capitolul pe care trebuie să-l scrie, ca încerca să o pună în valoare pentru a realiza cel mai bun roman cu putință.

Dworkin transpune această metaforă în plan juridic, ceea ce-i permite să arate că judecătorul este narator și, în același timp, interpret al dreptului, contribuind prin interpretarea ce o realizează la evoluția dreptului. Situația judecătorului se identifică cu aceea a romancierului care, scriind un capitol din roman pe linia celor care au fost scrise înaintea lui de alții, este deci constrâns de caracterele și de situațiile precedente, neputând schimba natura și conținutul operei pe care să se scrie. Tot așa și judecătorul interpretează ansamblul regulilor și instituțiilor făcându-le să apară sub cea mai favorabilă lumină, iar aceste interpretări pun în lumină principiile

²⁴ Edgard Abesso Zambo, *Une approche interdiscursive de la métaphore juridique "le juge, bouche de la loi" : application au discours jurisprudentiel francophone*, <http://www.village-justice.com/articles/approche-interdiscursive-metaphore,10548>.

²⁵ Dworkin R., *L'empire du droit*, 1986, trad. française 1994, Paris, PUF, p. 251-252.

necesare deciziilor lor.²⁶ Neadaptarea acestei metafore la realitate arată că „obiectivul metaforei astfel concepută ca figură este mai degrabă acela de a da spre vedere decât de a demonstra”²⁷.

Metafora rapsodiei

O altă metaforă ce ia în serios modalitatea scriiturii pluraliste este tot una literară, ca și cea precedentă. Este vorba despre metafora *rapsodiei*, etimologia acestui cuvânt sugerând deja ideea de formare progresivă și pluralistă a textului. În Grecia antică era fragmentul dintr-un poem epic recitat de rapsozi²⁸, etimologia cuvântului trimițând la grecul *rhaptein* „a coase împreună” și *odai* „poeme”. Este de fapt vorba despre un obicei practicat în Grecia de rapsozi: ei se deplasau dintr-o *agora* în alta pentru a recita poeme precum Iliada sau Odiseea lui Homer, adaptându-le tradițiilor locale și evoluției societății și moravurilor, „fără a altera unitatea narativă a acestor poeme”²⁹. Deci nu este vorba despre un singur text, ci de mai multe, rezultat nu al muncii unui singur aed, ci al unor faze istorice succesive ce dau socoteală de o tradiție poetică unică. Asta dovedește fidelitatea față de istorie, dar și necesitatea de a o interpreta de manieră dinamică³⁰. Plecând de la această metaforă ce pledează pentru coabitarea modelului oficial (deci a unității) și a multiplicității³¹, opera juridică este văzută ca o rețea cusută, în mod continuu, de mai mulți autori, „cu marje de creativitate diferite, plecând de la o multitudine difuză de contexte, prin diferite proceduri și tehnici, dar unificată de aceeași tensiune unitară, aceea de a scrie “*epos*”-ul comunității de apartenență” reprezentat de „valorile Constituției și ale Cartei internaționale a drepturilor omului”. Spre deosebire de metafora romanului colectiv, metafora rapsodiei trimite la ideea unei scrieri în rețea, cu mai multe puncte de fugă.³²

Constatând limitele perspectivei moniste în privința formării dreptului ce presupune un autor, o tehnică, o procedură, juristul³³ abordează sinergic chestiunea scriiturii juridice: „dreptul nu este obiectul de proprietate al unuia singur, ci trebuie să fie obiectul preocupărilor mai multora”³⁴. O scriitură difuză, ce se dezvoltă la mai multe niveluri și având diferite marje de apreciere, ar trebui să asigure o mai bună gestiune a schimbărilor și o mai mare securitate: o structură monolitică și ierarhizată a justiției, contrar aparențelor, face dreptul instabil și incert, căci este suficientă o vibrație a vârfului piramidei judiciare sau a deținătorului puterii politice pentru ca nu numai detaliile unei anumite norme să fie modificate, ci pentru ca norme și principii

²⁶ Dworkin R., *La chaîne du droit*, în *Droit et société* 1-1995, pp. 61-98.

²⁷ Timsit G., *La métaphore dans le discours juridique*, în *Revue européenne des sciences sociales : Métaphores et analogies. Schèmes argumentatifs des sciences sociales*, nr. XXXVIII-117/2000, p. 83-94.

²⁸ DEX 2009.

²⁹ Vogliotti M., *La “rhapsodie”: fécondité d’une métaphore littéraire pour repenser l’écriture juridique contemporaine. Une hypothèse de travail pour le champ pénal*, *Revue Interdisciplinaire d’Études Juridiques*, 2001, n°46, p 1-47.

³⁰ Veneri A., *Omero*, în *Dizionario degli scrittori greci e latini*, F. Della Corte (dir), vol. II, Settimo Milanese, Marzorati, 1987, p. 1433-1434.

³¹ Vezi Deleuze G, Guattari F., *Capitalisme et schizophrénie. Mille plateaux*, Paris, Ed. Minuit, 1980, p. 11 și urm. Unde este descris modelul Arborelui fondat pe logica binară, adică pe „legea lui Unu care devine doi, apoi doi care devine patru...”

³² În Renaștere spațiul era reprezentat ca o cutie în care erau așezate obiectele și figurile, reducându-și dimensiunile pe măsură ce se apropiau de unicul punct de fugă al tabloului. Pentru Cézanne, spațiul era un element fluu, unde se pierde unicitatea punctului de vedere: actele perceptivă se organizează într-un ansamblu, obiectul născându-se din suma acestor acte perceptivă. Cubismul lui Picasso va radicaliza această concepție despre spațiu. Vezi în acest subiect, *Storia dell’arte italiana*, sub direcția lui C. Bertelli, G. Briganti, A. Giuliano, vol. 4, Milano, Mondadori, 1987, p. 203-204 și 290-291.

³³ Vogliotti M., *La “rhapsodie”: fécondité d’une métaphore littéraire pour repenser l’écriture juridique contemporaine. Une hypothèse de travail pour le champ pénal*, *Revue Interdisciplinaire d’Études Juridiques*, 2001, n°46, p 1-47.

³⁴ Zagrebelsky G., *Il diritto mite. Legge, diritti, giustizia*, Torino, Einaudi, 1992, p. 213.

fundamentale să fie brusc bulversate. Din contră, „din efortul difuz și vast al corpului judiciar se degajă directive de o mare stabilitate”³⁵.

După cum am văzut în paginile acestui articol, metafora nu-și găsește locul doar în domeniul poeziei, al imaginației, al invenției, ci și în acela al dreptului, caracterele sale nefiind antinomice acelor recunoscute în mod obișnuit discursului juridic. În concluzie, realitatea juridică însăși, în adevărul său cel mai profund, este descrisă de metaforă.

Bibliografie

Berger B., *Trial by Metaphor: Rhetoric, Innovation, and the Juridical Text*, *Court Review*, *The Journal of the American Judges Association*, University of Nebraska, 2002.

Chuquet H., Paillard M., *Approche linguistique des problèmes de traduction*, Paris, Ophrys, 1987.

Cornu G. *Vocabulaire juridique*, PUF, Paris, 1994.

Cornu G., *Linguistique juridique*, Paris, Montchrestien, 2000.

Deleuze G, Guattari F., *Capitalisme et schizophrénie. Mille plateaux*, Paris, Ed. Minuit, 1980.

Dworkin R., *La chaîne du droit*, în *Droit et société*, 1-1995.

Dworkin R., *L'empire du droit*, 1986, trad. française 1994, Paris, PUF, p. 251-252.

Edgard Abesso Zambo, *Une approche interdiscursive de la métaphore juridique "le juge, bouche de la loi" : application au discours jurisprudentiel francophone*, <http://www.village-justice.com/articles/approche-interdiscursive-metaphore,10548>.

Houbert F., *Caught in the Web of the Law*. Le traducteur juridique face à la métaphore, <http://www.initerm.net/public/langues%20de%20sp%C3%A9cialit%C3%A9/m%C3%A9taphore/s/Caug>

Kelsen H., *Théorie Pure du Droit*, trad. Ch. EISENMANN, Dalloz, Paris, 1962.

Lepeltier Th., *Toute description n'est-elle que métaphorique ?*, à propos de : *Les métaphores dans la vie quotidienne*, de George Lakoff & Mark Johnson, 1998 (<http://revue.de.livres.free.fr/cr/lakoff.html>).

Loughlan P. (2006), *Pirates, Parasites, Reapers, Sowers, Fruits, Foxes... The Metaphors of Intellectual Property*, *Sydney Law Review*, Vol. 28.

Maranini G., *Presentazione*, în P. MAROVELLI, *L'indipendenza e l'autonomia della magistratura italiana dal 1848 al 1923*, Milano, Giuffrè, 1967.

Montesquieu, *De l'esprit des lois*, ediție electronică a cărții realizată de Laurent Versini, Paris, Éditions Gallimard, 1995.

Ricœur P., *Anthologie*, Points-Essais, Paris, Editions du Seuil, 2007.

Timsit G., *La métaphore dans le discours juridique*, în *Revue européenne des sciences sociales : Métaphores et analogies. Schèmes argumentatifs des sciences sociales*, nr. XXXVIII-117/2000.

Veneri A., *Omero*, în *Dizionario degli scrittori greci e latini*, F. Della Corte (dir), vol. II, Settimo Milanese, Marzorati, 1987.

³⁵ Maranini G., *Presentazione*, în P. MAROVELLI, *L'indipendenza e l'autonomia della magistratura italiana dal 1848 al 1923*, Milano, Giuffrè, 1967, p. VI-VII.

Vogliotti M., *La "rhapsodie": fécondité d'une métaphore littéraire pour repenser l'écriture juridique contemporaine. Une hypothèse de travail pour le champ pénal*, Revue Interdisciplinaire d'Études Juridiques, 2001, n°46.

Zagrebelsky G., *Il diritto mite. Legge, diritti, giustizia*, Torino, Einaudi, 1992.